

УДК 37 (09) (477)

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В ПЕДАГОГІЧНИХ
КОНЦЕПЦІЯХ СЛОВ'ЯНОЗНАВЦІВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ**

Н.М.Демченко

Анотація. У статті систематизовано педагогічні погляди словесників Лівобережжя з проблем визначення провідних тенденцій розвитку освіти другої половини ХІХ століття.

Ключові слова: педагогічні концепції, тенденції розвитку освіти, гуманітаризація освіти, культуровідповідність, національна спрямованість освіти, світська освіта.

Аннотация. В статье систематизированы педагогические взгляды словесников Левобережья на проблемы определения главных тенденций развития образования второй половины ХІХ столетия.

Ключевые слова: педагогические концепции, тенденции развития образования, гуманитаризация образования, культуросоответствие, национальная ориентация образования, светское образование.

Annotation. The article systematically pedagogical views slovesnikov Left on the problem of identifying the main trends of development of education in the second half of the 19th century

Key words: pedagogical concepts, trends in education, education, kulturosootvetstvie, oriented to the humanities, the national orientation of education, secular education.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку освіти з'являються нові вимоги як до людини, так і до її освіченості у широкому сенсі: до її особистісних і професійних якостей, творчих і креативних можливостей, її знаннями і вмінням оперувати ними, безперервно їх поповнювати, розширювати та продукувати нові.

Останнє десятиліття в світовій і національній практиці простежуються дві протилежні і разом з тим взаємопов'язані тенденції. З одного боку, невпинно зростає роль освіти в процесі життєдіяльності як окремого індивіда, так і цілих народів; з іншого боку, спостерігається криза освіти та її структури.

Потреба розв'язання цих проблем актуалізує необхідність історико-педагогічних досліджень у галузі аналізу тенденцій розвитку освіти різних історичних періодів і перспектив використання досвіду минулого на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній літературі освітній простір визначається як сукупність матеріальних, духовних і емоційно-психологічних умов, у яких відбувається навчально-виховний процес, та чинників, що сприяють або перешкоджають його ефективності [5, с. 31].

Проблеми розвитку системи освіти в Україні другої половини XIX століття побічно висвітлювались Л.Вовк, Н.Дем'яненко, С.Золотухіною, О.Лаврінено, В.Луговим, Н.Побірченко, О.Сухомлинською та ін.

Постановка мети дослідження. Ми прагнемо здійснити теоретичний аналіз педагогічної спадщини словесників Лівобережжя другої половини XIX століття, виокремити їхні погляди щодо визначення тенденцій розвитку освіти регіону означеного періоду.

Основний матеріал дослідження. У XIX столітті в Україні з усією гостротою виявилася невідповідність традиційної педагогіки й нових суспільно-економічних умов. Виникла необхідність у виробленні нових підходів до теорії й практики освітньої справи.

Передова вітчизняна педагогіка кінця XIX століття розвивалася в руслі нової культурної традиції. Прогресивні її представники не лише чітко усвідомлювали обмеженість офіційної консервативної педагогіки, яка зберігала прихильність формулі „самодержавство, православ'я, народність”, але й негативність сліпого наслідування західної педагогіки.

У вітчизняних педагогічних колах точилася полеміка навколо питання про необхідність реформування змісту освіти. У центрі уваги педагогів, і зокрема вчених-словесників Лівобережжя, постали проблеми мети, ідеалу й завдань шкільної освіти, суспільної ролі і тенденцій розвитку освіти.

Однією з головних тенденцій розвитку вітчизняної освіти словесники Лівобережної України другої половини XIX століття визначали *гуманітаризацію освіти*, що покликана формувати духовність і культуру особистості на основі національних та загальнолюдських надбань; передбачає розвиток гуманітарної освіти, що ґрунтується на єдності вітчизняної і світової культури.

У контексті ієрархії системоутворюючих форм самоорганізації людського існування найперше місце належить культурі як символу буття людського духу. Людина співвідносить себе з культурою, всотується в неї, більше того, пронизана культурою. Зв'язок освіти з культурою є не просто обумовленим, а сутнісно взаємозалежним, що знаходить прояв у одному з провідних принципів освіти – принципі „культуровідповідності”, розробленому у XIX столітті видатним німецьким педагогом А.Дістервегом.

Тож не дивно, що проблема культури та її ролі в житті нації в другій половині XIX століття дедалі більше хвилювала словесників Лівобережжя. А.Будилович, О.Потебня, М.Скворцов доводили, що процеси націотворення, виховання національної самосвідомості й національної гідності можливі лише за умови власного культурного самоусвідомлення.

Нова філософія освіти утверджувала пріоритет загальнолюдських цінностей і водночас незалежність освоєння національних. Призначенням шкільної освіти визнавалося зорієнтування особистості в різноманітності духовної й матеріальної культури людства і насамперед рідної.

Видатний український вчений, доктор російської словесності, професор Харківського університету О.Потебня стверджував, що нищення національних відмінностей із метою творення „єдиного людства” неминуче приведе народ до духовного та інтелектуального занепаду, оскільки не існує абстрактної загальнолюдської культури поза національною. Лише високі здобутки окремих національних культур

набувають загальнолюдського значення. Тому і в людині, відзначає педагог, її людська сутність розвивається глибше й краще тільки на основі засвоєння національної культури своєї країни. Провідна роль у цьому процесі повинна належати національній школі, навчальній літературі, яка покликана формувати в учнів любов до рідної культури – органічної частини національної освіти й загальнолюдського духовного спадку.

Професор російсько-слов'янської філології А.Будилович розглядав проблеми освіти як частину культурно-історичного розвитку окремої країни. На його думку, концептуальні принципи культурологічної парадигми передбачають гармонійну інтеграцію всього освітньо-виховного процесу в культуру, обов'язкове врахування культурних традицій (перш за все традицій національної культури) й опору на людський фактор, емоційний компонент людського буття.

Вчений стверджував, що культура все перетворює на знак, за допомогою якого транслюється досвід самої культури. У людини не існує вроджених форм культурної поведінки в середовищі, соціумі. Розвиток усіх форм поведінки, культурних звичок, здібностей та всього того, що визначає та входить у зміст поняття „культура”, відбувається в процесі засвоєння історично відпрацьованих форм та способів діяльності. Передача від покоління до покоління культурних цінностей, норм здійснюється через основні механізми, до яких належать процес навчання та освіти.

Вітчизняний славіст, філософ і педагог М.Скворцов вважав, що історична школа, яка відіграла провідну роль у наукових дослідженнях другої половини XIX століття, стала каталізатором для зміни індивідуального принципу в освітній галузі на соціальний. Отже, освіта наприкінці XIX століття, на думку вченого, мала розглядатись як величезна соціально-історична робота людства. Педагог відзначав, що освіта є не лише важливою соціально-культурною інституцією суспільства, яка забезпечує відтворення й розвиток у цьому суспільстві цінностей культури, що склалися історично, шляхом передачі знань та соціально-духовного досвіду народу від покоління до покоління, але й засобом розвитку його духовної культури.

М.Скворцов розділяв такі поняття, як „освіта” й „культура”. У монографії „Недуги нашого учебного дела” (1896) „культуру” він визначив як сукупність виробництв у різноманітних галузях історичного життя народів – у науці, у мистецтві, у техніці, у господарстві. Вона формується на ґрунті знань та вмінь, що застосовуються людиною в безпосередній практичній діяльності.

Освіта ж, на думку вченого, це сукупність цілого ряду знань, відчуттів і усвідомлень, за сприяння яких відбувається духовне удосконалення особистості. „Освіта складається на ґрунті знань і усвідомлень, взагалі з елементів, що мають ідеальне значення”, – писав дослідник [4, с. 32]. Отже, він виділив аксіологічну складову освіти, визначаючи, що культурологічна парадигма освітньо-виховного процесу не може бути відірваною від ціннісних основ всієї сфери освіти.

Навчання ж, за допомогою якого „освічується розумово і морально молоде покоління”, М.Скворцов визначив як процес оновлення людського життя. Саме за допомогою навчання зростаюче покоління не лише має досягати розумового й морального щабля, на котрому знаходиться сучасне, але й отримувати можливість освітню роботу людства просувати вперед, доводив учений.

Взаємовідносини держави й церкви, роль і місце релігії в шкільному вихованні визначались словесниками Лівобережжя кінця XIX століття як один з найбільш важливих факторів під час створення системи національної освіти. *Процес відокремлення школи від церкви* мав суперечливий характер. У цей час змінюються підходи до трактування принципів участі церкви в шкільному житті: з одного боку, стверджувалося право світської держави на контроль і керівництво шкільними справами, з іншого – переважна більшість у російському суспільстві визнавала обов'язковість релігійного навчання та виховання. Церковне вчення, релігійні вірування в цей час розглядалися державою й окремими педагогами як необхідний засіб соціальної політики. Водночас відбувалися спроби теоретичного обґрунтування необхідності поєднання наукового знання та релігії, інтеграції моральних цінностей християнства в шкільну етичну систему.

Неоднозначним було ставлення до релігії взагалі та до православ'я, зокрема у словесників Лівобережжя другої половини XIX століття. Так, А.Будиловичем, П.Заболоцьким, О.Музиченко релігійність розглядалася як внутрішня потреба особистості в духовно-моральному стрижні, як відчуття віри в певну онтологічну ідею, яка властива людині. Водночас їхнє ставлення до релігійних питань, щонайперше, було відрефлексовано професійною діяльністю, тобто звичкою до всього підходити з точки зору глибокого раціонального осмислення. Тенденцію переходу вітчизняної школи від конфесійної до світської системи освіти відзначав і О.Музиченко.

Притолечної думки дотримувався М.Скворцов. На його думку, релігійне вчення має становити фундаментальну основу народної школи. Пізнання Бога, тобто зміцнення розуму і волі учнів в істинах християнської віри таким чином, щоб вони стали керівною засадою їхнього життя, – є головним

завданням народної школи, а весь зміст навчального матеріалу покликаний забезпечувати реалізацію цієї мети. Одним із головних недоліків вітчизняної народної школи кінця XIX століття вчений вважав рівність релігійного елемента з іншими, тобто підпорядкування законовчителя, як і всіх його колег, представнику державного органу влади – інспектору народних училищ. Такий стан речей, з погляду дослідника, є порушенням основ організації народної школи. Водночас народна школа має бути гуманістичною, оскільки гуманізм є ознакою істинної освіти в усіх її проявах, бо саме за допомогою освіти досягається особисте розумове й моральне вдосконалення учнів.

Проблемі впливу церкви на народну школу європейських країн та Америки присвячена частина наукової роботи професора російсько-слов'янської філології А.Будиловича, що має назву „Положение школ” (1892). Учений провів порівняльний аналіз системи керівництва закладами освіти в європейських країнах (Німеччина, Англія, Австрія, Польща) та у Сполучених Штатах Америки. Педагог відзначав, що перенесення центру тяжіння в німецьких школах від світських навчальних дисциплін до катехізису, відмова від державної мети освіти заради задоволення завдань церковних та нівелювання навчально-виховних функцій вчителя гальмують процес формування національної системи освіти країни. Іншим негативним прикладом побудови школи на клерикальній основі були, на думку дослідника, єзуїтські та інші монастирські школи Іспанії, Австрії, Польщі та інших католицьких держав XVII і початку XVIII століття.

Педагог віддавав перевагу американській та англійській моделям побудови й розвитку народної школи, які ґрунтувалися не на формальному втручанні держави й церкви в справи освіти, а головним чином на особистості вчителя і контролі шкільної політики з боку суспільства. Зразком для вітчизняної системи керівництва державними закладами освіти, дійшов висновку вчений, має слугувати політика у сфері освіти французької республіки, яка взагалі усунула вплив духовенства на школу. Отже, А.Будилович був переконаний, що вітчизняна система освіти має ґрунтуватися на світському вихованні, а зміст освіти кінця XIX століття визначатися потребами держави, а також національними інтересами.

Великого значення у вітчизняному педагогічному середовищі другої половини XIX століття надавалося пошуку соціально-перетворювальної сили православ'я, заснованої на загальнолюдських принципах соціальної справедливості та гуманізму. Вітчизняні словесники Лівобережної України через гостру зацікавленість у формуванні нової освітньої культурної парадигми не залишалися осторонь від цієї проблеми. Так, викладач нової російської літератури, теорії словесності, мов і літератур слов'янських народів Історико-філологічного інституту, директор Ніжинської чоловічої гімназії П.Заболоцький розглядав релігійні почуття дитини як одну з найважливіших морально-етичних доміант, які визначають ставлення особистості до світу.

Окремою тенденцією розвитку вітчизняної освіти словесники Лівобережної України другої половини XIX століття відзначали *національну спрямованість освіти*, що полягає у невіддільності освіти від національної основи, в органічному поєднанні освіти з історією та народними традиціями, збереженні й збагаченні національних цінностей українського народу та інших народів і націй.

Поряд із К.Ушинським, необхідність створення народної школи, побудованої на національному ґрунті й християнській моралі, довів у своїй роботі „Наши народные школы и гимназии” (1882) викладач Історико-філологічного інституту князя О.Безбородька, вітчизняний філолог-русист І.Белоруссов. Він пропонував державним органам управління надати можливість селянам відкривати, поряд з державою і земствами, школи для навчання своїх дітей. Педагог доводив, що всі справи народної освіти повинні бути передані у руки народу шляхом організації місцевого шкільного самоврядування. Основу народної школи, що ґрунтується на принципах гуманізму й народності, на думку вченого, має становити християнське вчення. Він стверджував, що для того, щоб вітчизняна гуманітарна школа мала національний характер за змістом і метою виховання, вона має задовольняти потреби народу в освіті, сприяти його становленню й духовному розвитку.

Б.Грінченко відзначав, що на початку XX століття, в період становлення української держави, спостерігається тенденція збереження класичних цінностей та переосмислення характерних національних цінностей. Педагог вбачав у школі запоруку національного процвітання. У статті „На безпросветном пути. Об украинской школе” (1907) він зазначав, що український народ, який у XVII-XVIII століттях мав високий рівень освіти та культури, у XIX – опинився в стані „загальмованого, викривленого в своєму розвитку й тому недієздатного члена світової сім'ї” [1]. Причиною, що гальмує розвиток духовних сил українського народу та перешкоджає його бажанню жити й брати участь у творчій роботі людства, була, на думку вченого, заборона української мови, як мови освіти, літератури та суспільного життя. Він доводив, що для українського народу завжди було характерним утвердження й дотримання засад гуманізму, зв'язку з природою та прагнення до освіти, освіченості.

Послідовним прихильником побудови вітчизняної народної школи на національному ґрунті й християнській моралі виступав професор слов'янської філології А.Будилович. Учений, дотримуючись принципів природовідповідності й народності, вважав, що слов'янська школа, передусім, має ґрунтуватися на них, тобто враховувати місцеві умови народного життя та історичні традиції. Вона має поєднувати державну мету й загальнолюдські завдання та виховувати за нормами християнської моралі. Дослідник дійшов висновку, що громадянські почуття виховуються в національному середовищі, зміст і форми функціонування якого відображають культурно-історичний досвід рідного народу. Тому кожен народ має виробити свою національну систему виховання, завдяки якій молодь буде засвоювати досвід попередніх поколінь.

Працюючи над концепцією національної шкільної освіти, вітчизняний славіст, філософ та педагог М.Скворцов глибоко досліджував питання розвитку і становлення єдиної національної школи в інших країнах світу. Учений стверджував, що вітчизняна школа повинна будуватися на національному ґрунті, проте не має потреби зовсім відкидати здобутки зарубіжної педагогіки. Його погляд на організацію та зміст освіти вітчизняної школи збігався з думками К.Ушинського, який відстоював твердження, що кожен народ має утворити свою власну національну школу, зі своїми особливими рисами й формами власного національного життя, а не переймати всі особливості шкіл інших народів.

Кожний тип навчальних закладів має в системі освіти свою функцію і специфічну конструкцію, відзначав М.Скворцов у своїй монографії „Недуги нашего учебного дела” (1896). Під терміном „конструкція” він розумів як структуру, так і зміст освіти навчальних закладів, а також соціальне значення органів навчальної справи, що задовольняють живі потреби народної освіти. Учений доводив, що на „конструкцію” навчальних закладів впливають також національність і мова народу, його релігійний світогляд і форми релігійної практики, народні перекази й звичаї, оскільки все це є відображенням та вираженням духовного обличчя народу, тих духовних цінностей, які цей народ спродукував та запозичив на шляху свого соціокультурного розвитку протягом віків. За таких умов вітчизняна народна школа, за твердженням педагога, за своєю будовою не має копіювати подібні навчальні заклади інших країн, мати носити національний характер.

Ідеалом освіти ХХ століття має стати національна освіта, зазначав також вітчизняний славіст О.Музиченко у роботі „На пути к демократизации школы” (1907). Спираючись на запропоновану німецьким ученим, професором філософії та педагогіки Фрідріхом Паульсеном періодизацію історико-педагогічного процесу, він відзначав, що в період середніх віків освіта задовольняла інтереси духівництва й мала клерикальний освітній ідеал; в XVII–XVIII століттях, у період Ренесансу й Реформації – інтереси дворянства з ідеалом „шляхетної аристократичної освіти”; наприкінці XVIII – на початку XIX століття панувало бюргерське суспільство з ідеалом „еллінізуючого гуманізму”; протягом XIX століття на перший план виходять народні маси й освітній ідеал змінюється на гуманістично-бюргерський. Отже, виникає необхідність побудови вітчизняної школи на глибоко національній основі.

Тенденція до створення єдиної національної системи освіти передбачала, на думку педагога, полегшення переходу з одного типу навчальних закладів до іншого та можливість отримання вищої освіти: із одного боку, відбувається реформування змісту освіти класичної гімназії та відкривається можливість отримання вищої університетської освіти дітям, що не набули класичної освіти; із іншого боку, поступово формується система безперервної національної системи освіти, розширення навчальних програм народної школи надає можливість вступити до міських училищ або через вищу реальну школу до університету. Також вона створювала умови для формування структури управління освітою країни, розширення можливостей обміну передовим педагогічним досвідом, створення сприятливих умов для самоосвіти вчителя [3, с. 10–15].

Висновки. Отже, у другій половині XIX століття в центрі уваги представників словесності Лівобережної України опинилися проблеми становлення вітчизняної системи освіти. Спираючись на вітчизняний та закордонний досвід, вчені до провідних тенденцій розвитку освіти означеного періоду відносили гуманітаризацію, національну спрямованість, гуманістичну спрямованість та демократизм освіти, відділення школи від церкви.

Дослідження не висвітлює всіх аспектів проблеми. Подальшого поглибленого аналізу потребує дослідження внеску вчених у вивчення проблем визначення провідних тенденцій розвитку освіти початку ХХ століття.

Література

1. Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе / Б. Грінченко. – [2-е вид., випр.]. – Київ : Друкарня Т-ва „Просвещение”, 1907. – 101 с.
2. Заболотский П. А. Речь директора П.А.Заболотского при открытии Гимназии 2-го сентября 1912 года / П. А.

- Заболотский // Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии. – Нежин, 1912. – С. 9–14.
3. Музыченко А. На пути к демократизации школы / А. Музыченко. – СПб., 1907. – 22 с.
4. Скворцов Н. Недуги нашего учебного дела. I. Диагноз недугов / Н. Скворцов. – М. : Университетская типография, 1896. – 215 с.
5. Романовский А. Г. Новые принципы подготовки гуманитарно-технической элиты в НГУ „ХПИ” / А. Г. Романовский // Теорія і практика управління соціальними системами. – Харків : НГУ „ХПІ”. – 2003. – № 2. – С. 31–49.